

Γ. Νικολακάκης, Χ. Μπακάλης, Λ. Νικολακάκης, Κ. Κόπακα

Πιέσεις και αντιστάσεις στην «ανάπτυξη» των μικρών νησιών. Η περίπτωση της Γαύδου

ABSTRACT

Islands, and especially little ones, are often fields of tension and imbalance. They tend to change, sometimes even drastically, through exogenous actions from continental or other large insular lands. Their fragile ecosystems are very vulnerable to stress factors, such as advancing climate change, globalisation, geopolitical antagonisms – and the ever more excessive recent huge development of tourism, which sidelines former social-economic forms and is laid down as the only way to guarantee the islanders' survival and well-being.

On Gavdos, modern technological civilisation has not yet irreversibly changed the relationship between the people and their environment. The island remains a paradise of natural and cultural monuments, as the multidisciplinary programme of the University of Crete has shown. It is an ideal place to conceive, explore and transmit experience and knowledge of long-lasting dialectics with the small insular worlds of the Mediterranean. Conventional research and alternative and spherical training projects and educational practices will provide, we think, valuable forms of resistance – not least to the benefit of its inhabitants and visitors.

Here we present some pressures exerted over recent decades in the name of “modernising” Gavdos, and suggest some answers to them. The latter are based on long-lasting native features and significant aspects of the island's particular environmental and cultural heritage, focusing on sociological and anthropological ones.

ΛΕΞΕΙΣ ΚΛΕΙΔΙΑ: Γαύδος, μικρά μεσογειακά νησιά, φυσικό περιβάλλον, πολιτισμός οικονομία της αποανάπτυξης, βιωσιμότητα, εναλλακτικός τουρισμός, νεωτερικότητα

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Τα νησιά, και ιδίως τα μικρά νησιά, αποτελούν συχνά πεδία εντάσεων και ανισορροπιών. Τη φυσιογνωμία τους αλλάζουν, ενίοτε δραστικά, φυσικές και ανθρωπογενείς παρεμβάσεις, συνήθως από τις στεριές αναφορές τους, ηπειρωτικές ή (μεγαλύτερες) νησιωτικές. Τα φύσει εύθραυστα οικοσυστήματά τους είναι ιδιαίτερα ευάλωτα σε πολλές παραμέτρους, όπως η προϊούσα κλιματική αλλαγή, οι μηχανισμοί παγκοσμιοποίησης, γεωπολιτικοί ανταγωνισμοί,

και έριδες που τα στοχοποιούν ή τα περιλαμβάνουν. Απειλούνται, επίσης, από τη σημερινή επεκτατική και μονοσήμαντη τουριστική «ανάπτυξη» που επιβάλλεται πλέον ως μονόδρομος για τη ζωή –την επιβίωση έως και την ευημερία– των νησιωτών και νησιωτισσών, σε βάρος των δικών τους μορφών κοινωνικής-οικονομικής οργάνωσης.

Στην ακριτική Γαύδο, 21 ν.μ. νοτιοδυτικά της Κρήτης, στο νότιο όριο της χώρας μας (Εικ. 1), ο σύγχρονος (νεωτερικός) τεχνολογικός πολιτισμός δεν έχει ακόμη επηρεάσει δραματικά τις

Εικ. 1. Χάρτες α) Κρήτης και Γαύδου, β) Γαύδου και Γαυδοπούλας (Esri, Maxar, Earthstar Geographics, and the GIS User Community, διάθεση υποβάθρων: ΕΛΣΤΑΤ <https://www.statistics.gr/maps/rm01.html>, επεξεργασία Χρήστος Μπακάλης).

σχέσεις των ανθρώπων με το περιβάλλον τους. Φυσικά και πολιτισμικά της μνημεία είναι θησαυροί διαχρονικής γνώσης για τους εν γένει [μεσογειακούς] μικρονησιωτικούς κόσμους, όπως δείχνει το πολυεπιστημονικό Πρόγραμμα του Πανεπιστημίου Κρήτης στο οποίο συμπεριλαμβάνεται η παρούσα μελέτη.¹ Αυτά κάνουν τον τόπο ιδανικό για τη διαμόρφωση και υλοποίηση ήπιων, εναλλακτικών σχετικών ερευνητικών και εκπαιδευτικών δράσεων: προς μια ευαισθητοποιημένη και εν δυνάμει ισότιμη ανάδειξη και μετάδοση της εκεί ιδιαίτερης συνάρθρωσης δεδομένων για τη φύση και τον πολιτισμό – υπέρ των ντόπιων και των συχνά πολύ αφοσιωμένων επισκεπτών του.

Στην εργασία αναφέρονται μερικές μορφές αντίστασης σε πιέσεις των τελευταίων δεκαετιών στο όνομα του «εκσυγχρονισμού» της Γαύδου, με βάση ακριβώς εγγενή γνωρίσματα της δικής της υλικής και άυλης κληρονομιάς. Διατυπώνονται σκέψεις για ένα μέλλον που θα αρμόζει στο μικρό αυτό, έκκεντρο και όμως επίμονα ζωντανό, νησιωτικό σύμπαν.² Η κοινωνιολογική και ανθρωπολογική μας προσέγγιση συναξιολογεί μαρτυρίες της επιτόπιας έρευνας και της προφορικής ιστορίας με ποσοτικά και ποιοτικά δεδομένα από αρχειακές και άλλες γραπτές πηγές.

1. ΤΟΠΙΚΕΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ-ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΕΣ ΣΤΑΘΕΡΕΣ (ΕΩΣ ΤΟΝ ΟΨΙΜΟ 20ο ΑΙΩΝΑ)

Η Γαύδος διατηρούσε ακόμη, αργά τον προηγούμενο αιώνα, αρχέγονα περιβαλλοντικά και κοινωνικά χαρακτηριστικά. Από τον 16ο αι., τουλάχιστον, το τοπίο και η βασική ενασχόληση των κατοίκων με την καλλιέργεια και την κτηνοτροφία μεταβάλλονταν εξαιρετικά αργά. Η απομόνωσή της εξαιτίας της νησιωτικότητας αλλά και η περιοδικά κομβική θέση της στις νότιες μεσογειακές ρότες προς και από την Εγγύς Ανατολή και την Αφρική υπήρξαν, αντίστοιχα, συγκριτικό μειονέκτημα και πλεονέκτημά της: Διότι διαμόρφωναν τους τρόπους χρήσης της τόσο από κεντρικές κρητικές και ελλαδικές διοικήσεις όσο και από ανθρώπους σε ανάγκη καθώς και από σφετεριστές. Ιστορικές και λαογραφικές πηγές αναφέρουν συνήθως ένα νησί στο περιθώριο, σε μια κατάσταση που συνέβαλε και στην αποφυγή της μεγάλης αλλοίωσής του.

Ακολουθούν μερικές μόνο πληροφορίες για «αμετάβλητα» γνωρίσματά του τόπου. Στα μέσα του 16ου αι., οι τοπικοί διατροφικοί πόροι περιλάμβαναν 30 γαλακτοκομικά προϊόντα μιας ακμαίας κτηνοτροφίας (Τωμαδάκης 1930).³ Ο Francesco Basilicata (1630) εγγράφει τη Γαύδο

¹ Στο πρόγραμμα, με τίτλο «Γαύδος. Ένα Νησί στο Άκρο της Ευρώπης. Φυσικό Περιβάλλον – Κοινωνία – Πολιτισμός» (1993-, Αρχείο Πανεπιστημίου Κρήτης), επιστημονική υπεύθυνη είναι η Κατερίνα Κόπακα, ομότιμη καθηγήτρια Προϊστορικής Αρχαιολογίας. Τα στοιχεία της επιφανειακής έρευνας χρησιμοποιήθηκαν, μεταξύ άλλων, για την *Ειδική Περιβαλλοντική Μελέτη (ΕΠΜ) Νήσων Γαύδου-Γαυδοπούλας* (Ελληνική Δημοκρατία, Περιφέρεια Κρήτης, Διεύθυνση Περιβάλλοντος και Χωροταξίας, Αθήνα 2008). Ενώ η συνολική μέχρι σήμερα έρευνα του Πανεπιστημίου Κρήτης τροφοδότησε σε μεγάλο βαθμό το έργο Τέγου (επιμ.) (2018) και αρκετά ανασκαφικά της ευρήματα κοσμούν το νέο Αρχαιολογικό Μουσείο Χανίων.

Ευχαριστούμε θερμά τους Άρη Τσαντηρόπουλο και Ευθύμη Θέου, βασικούς συνεργάτες του Προγράμματος, για τη συνδρομή στη βιβλιογραφική τεκμηρίωση της εργασίας αυτής. Είμαστε, προπαντός, ευγνώμονες στους κατοίκους της Γαύδου που τόσα χρόνια μοιράζονται μαζί μας γενναϊόδωρα τα βιώματά τους και στο Πανεπιστήμιο Κρήτης για τη σταθερή υποστήριξη της έρευνάς μας στο/και για το νησί.

² Αρχαιολογικά δεδομένα δείχνουν πολιτισμική δραστηριότητα στο νησί ήδη στην πολύ πρώιμη Προϊστορία, και μια αναλογικά συνεκτική χρονολογική της ακολουθία, με περιόδους κυμαινόμενης ακμής και ύφεσης, έως τη σύγχρονη εποχή (π.χ. Κόπακα 2001· Κόπακα 2002· Κόπακα & Ματζάνας 2011).

³ Κατά τον Ν. Τωμαδάκη, τον επόμενο αιώνα η Γαύδος ήταν τόπος εξορίας των Βενετών· εξάλλου, σε Τυνήσιους,

(και τη Γαυδοπούλα) στους σπουδαιότερους βενετικούς θαλάσσιους δρόμους μεταξύ Δυτικής και Ανατολικής Μεσογείου – με γαυδιώτικα αγκυροβόλια, αναλόγως των ανέμων, στον Άγιο Γεώργιο (Κόρφο) και το Σαρακήνικο. Στο νησί, σημειώνει, καλλιεργούσαν σταθερά δημητριακά οι Σφακιανοί (Σπανάκης 1969, 174-175).⁴ Με παξιμάδια και γαλέτες που παρασκεύαζαν σε φούρνους εκεί, οι ίδιοι ανεφοδίαζαν στα μέσα του 18ου αι. πειρατές και κουρσάρους (Σταυρινίδης 1955, 267), με τους οποίους συνεργάζονταν ανοικτά· ενώ στο νησί κατέφευγαν και διωκόμενοι από τους Τούρκους (ό.π. σημ. 291).

Τον 19ο αι., τα γαυδιώτικα σιτηρά είναι φημισμένα στην Κρήτη. Το έτος της Επανάστασης (1821) 330 και 20 μουζούρια μιγαδιού και σιταριού αντίστοιχα κάλυψαν ανάγκες του Κρητικού αγώνα (Πρεβελάκης 1938, 279). Εξάλλου, 40 κιλά σιταριού ήταν από το 1824 η ετήσια εισφορά του νησιού στη Μονή Ζαγκαρόλων στα Χανιά (Παπαδοπετράκης 1966, 97, σημ. 22).⁵ Στη Γαύδο συνέχιζαν να καταφεύγουν διωκόμενοι, ιδίως επαναστάτες Σφακιανοί, και εκεί αυτοεξορίζονταν εμπλεκόμενοι σε «οικογενειακά» προς αποφυγή αντεκδικήσεων (Κελαϊδής 1982, 143).

Στον όψιμο 19ο αι., νέες παγκόσμιες και περιφερειακές τεχνολογικές και άλλες (νεωτερικές) συνθήκες που ενίσχυσαν τη μεσογειακή ναυσιπλοΐα οδήγησαν το 1880 στην κατασκευή στη βορειοδυτική πλευρά του νησιού ενός φάρου – του δεύτερου σε ύψος μετά από αυτόν στη Γη του Πυρός (Τσίβης 1967, 93), και ορατού σε απόσταση 30 μιλίων (Σταυράκης 1890, Μέρος Πρώτον, 30). Κατά τον Ν. Καλομενόπουλο (1894, 288): το βασικό από τα τρία τοπικά αγκυροβόλια ήταν στον Λαυρακά, «εἰς τὸ ἀρκτικὸν καὶ ἀνατολικὸν μέρος» του κατά τα άλλα «ἀλίμενου νησιοῦ»· δεν υπήρχαν πηγές νερού, μόνο δεξαμενές συλλογής των ομβρίων, ενώ οι ισχυροί άνεμοι έκαναν τον τόπο άδενδρο, «ἐκτὸς ὀλίγων συκῶν, κερατέων καὶ κέδρων»· ενώ, 150 οικογένειες κατοικούσαν «εἰς χωρίδια καὶ ἀγροικίας» σε Άμπελο, Ξενάκι, Γαλανά, Ντρεδιανά, Κουτρί, και Φραγκεδιανά, και ασχολούνταν με την κτηνοτροφία και τη γεωργία.⁶

Σχεδόν ίδια κατάσταση καταγράφει στην αυγή του 20ού αι. ο Ι. Νουχάκης (1903, 227-228), προσθέτοντας ότι η Γαύδος φιλοξενούσε Σταθμό Χωροφυλακής με προσωπικό από την Κρήτη. Από την Ένωση της μεγαλονήσου με την Ελλάδα (1913) έως το 1925, το νησί υπαγόταν διοικητικά στην Κοινότητα Σφακιών. Έκτοτε αποτέλεσε χωριστή κοινότητα έως το 2011, όταν μετατράπηκε σε αυτοτελή δήμο. Το 1942 πέρασε στην Επαρχία Σελίνου, με την οποία οι Γαυδιώτες διατηρούν ακόμη στενούς οικονομικούς δεσμούς (Κελαϊδής 1982, 141).⁷ Ο Τωμαδάκης

Σαρακηνούς και Οθωμανούς πειρατές «εἰς τὴν μακρυνὴν καὶ ἀπόκεντρον νῆσον» παραπέμπουν, θεωρεί, τα τοπωνύμια *Bertoni di Tunesi*, *Porto Sarakiniko* και *Turcostasi* στον χάρτη του Boschini το 1651 (αυτόθι). Για τη Γαύδο στον Boschini, βλ. π.χ. και Κόπακα κ.ά. 2006, 275-276, σημ. 16· για τα εν λόγω τοπωνύμια, βλ. και Κόπακα 1995, 241, σημ. 19.

⁴ «... [Σφακιανοί] ἔσπερναν 1.000 μουζούρια σῆφι καὶ κριθῆρι» [ἴστα πεταχτά· ἀπὸ τὸν φόβο τῶν κουρσάρων]· ὡστόσο, σχέδιο βενετικῆς οχύρωσης τοῦ νησιοῦ τὴν ἴδια περίοδο δὲν υλοποιήθηκε λόγω ὑψηλοῦ κόστους (Σπανάκης 1991, 216-218· βλ. και Κόπακα 2002, 204-205).

⁵ Ὅπου ἔκαναν «πρόσφορα, ἄρτους καὶ τὰ τοιαῦτα, διότι τοῦ νησιδίου τούτου, τοῦ καὶ ἄλλα ἐκλεκτὰ προϊόντα παράγοντος, ὁ σίτος πρὸ πάντων εἶναι ἀρίστης ποιότητος» (Παπαδοπετράκης 1966, 97, σημ. 22).

⁶ [ο πληθυσμός] «...διατρέφει πολλὰ ποιμένα καὶ παράγει δημητριακοὺς καρπούς, ἄριστον τυρὸν καὶ βούτυρον» (αυτόθι).

⁷ Οι ντόπιοι, υποστηρίζει, απέφευγαν τα Σφακιά, διότι «θα βρίσκονταν πάλι σὲ ὅμοια φτωχικὴ γῆ ποὺ δὲν θὰ τοὺς προσέφερε εὐκαιρίες πέραν τῆς κτηνοτροφίας καὶ τῆς μελισσοκομίας ποὺ εἶχαν καὶ στὸν δικὸν τοὺς τὸν τόπο» (αυτόθι). Κατά τον μελετητή, «ὁ πληθυσμὸς [τῆς Γαύδου] μειώνεται, γιατί ἡ διαβίωση εἶναι δύσκολη, τὸ κράτος δὲν συντρέχει τοὺς ἀκρίτες αὐτοὺς τοῦ νότου, καὶ πολλοὶ ἐγκαταλείπουν τὸν τιμημένο τόπο, γιὰ νὰ βρεθοῦν ἄλλοῦ» – μιὰ κατάσταση ποὺ συνεχίζεται γιὰ αἰῶνες, συμπληρώνει (ό.π. σημ. 142).

(1930, 30) αναφέρει την ασχολία των κατοίκων «μὲ τὴν ἀλιείαν, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον δὲν θὰ ἔμαθον χθές», και προσθέτει ὅτι το καλοκαίρι οἱ ἴδιοι «περιέρχονται τὸ Σέλιον ἐργαζόμενοι εἰς τὴν ἐπεξεργασίαν τοῦ λινοῦ [= λιναριού] κυρίως».

Στο νησί εντόπισαν ενδιαφέροντα αρχαιολογικά ευρήματα το 1925 οἱ Ἰταλοί Doro Levi και Antonino Colini, ανασκαφεῖς τῆς μινωικῆς Φαιστού στην ἀπέναντι Μεσαρά (Τσίβης 1967, 96-97· Κελαϊδῆς 1982, 144· Κόπακα 2002, 210-212· Fadelli 2019). Τὴν ἴδια περίοδο τοῦ Μεσοπολέμου, ἡ Γαῦδος ἐπιλέχθηκε ὡς τόπος ἐξορίας ἀπὸ το ἐλληνικό κράτος. Με τὴν ἐφαρμογή τοῦ νόμου 4229 *Περὶ Ἰδιωνύμου* (1929), οἱ πολιτικοὶ ἐκτοπισμοὶ ἐκεῖ ἐντατικοποιήθηκαν ἕως και τα πρῶτα μετεμφυλιακά χρόνια. Ἐκατοντάδες διωκόμενοι για τα φρονήματά τους κομμουνιστές, ἀρχαιομαρξιστές και τροτσικιστές ἀφήσαν ἀνεξίτηλα τα ἴχνη τους στον τόπο (π.χ. Φίτσιος 1933· Τσακίρης 1934· Birtles 1938· Ehrenberg 1947· Ταμτάκος 2003).

Μεταπολεμικά, το Καστρί ορίστηκε πρωτεύουσα και ἔδρα τοῦ Σταθμοῦ Χωροφυλακῆς και τοῦ Δημοτικοῦ Σχολείου (1954). Με αἴτημά τους στο βασιλικό ζεύγος τῆς Ἑλλάδας που ἐπισκέφτηκε το ἴδιο ἔτος το νησί, οἱ κάτοικοι ἀπόκτησαν δικό τους αλευρόμυλο, ὥστε να μην μεταφέρουν τα σιτηρά τους για ἄλεση στην Παλαιόχωρα Σελίνου (Κελαϊδῆς 1982, 141, 144).⁸ Το Λιμενικό Ταμεῖο Χανίων κατασκεύασε, ἐξάλλου, μικρή προβλήτα στην Καραβέ (Τσίβης 1967, 95). Το 1967 ἀναφέρονται οἱ οικισμοὶ Καστρί, Ἀμπελος, Βατσιανά και Μετόχια. Διαπιστώνεται, ἀκόμη τότε, ὅτι «οὐδεμία ἀμαξιτὴ ὁδὸς ὑπάρχει εἰς τὴν Γαῦδον καὶ ἐπὶ τοῦ ἐδάφους τῆς, μέχρι σήμερον, δὲν ἐγύρισε τροχός!» (ὁ.π. σημ. 94). Επίσης, ὅτι «ἡ νῆσος» εἶναι «ἐντελῶς ἀλίμενος», με δυνατὴ προσόρμιση μόνο σε μικρά ἀγκυροβόλια (Καραβές, Τρυπητή, Πύργος, Λαυρακάς, Σαρακήνικο). Με τὴν Παλαιόχωρα τὴ συνέδεε μηχανοκίνητο καΐκι που ἐπιχορηγούσε το κράτος για να μεταφέρει το ταχυδρομεῖο – διάρκεια ταξιδιού περίπου 6 ὥρες, συνήθως ἕως τὴν προβλήτα στην Καραβέ (ὁ.π. σημ. 93).

Για το φυσικό τοπίο και τον βιοπορισμὸ των νησιωτῶν στην ἐποχὴ του, ο Τσίβης (1967, 92) σημειώνει: «ἡ Γαῦδος ἔχει ἱκανὰ μέρη ἐπίπεδα ἐπιδεκτικὰ πάσης καλλιεργείας, ἰδίως δημητριακῶν, καὶ δύο κοιλάδας καταφύτους ἀπὸ πεῦκα, κέδρα, καὶ ἀβοράκους»⁹ διαθέτει πηγὰδια στις κοιλάδες και πρὸς τὴ βόρεια παραλία [και στον οικισμό Ἀμπελος] και μικρές πηγές, ὁμως, «γενικώτερον ἢ ὕδρευσις... γίνεται μὲ δεξαμενὰς ὑδάτων βροχῆς» (αὐτόθι). Παράγει κυρίως δημητριακά, «λίγο ἐξαίρετο μέλι» και ἔχει ἱκανὴ κτηνοτροφία – φημίζεται, πάντα, για το «περιζήτητο» κρέας κατσικίων και το βούτυρο. Στὴ γῆ τῆς ἀφθονοῦν «εὐγευστα χόρτα» και στὴ θάλασσά τῆς τα ψάρια, ἰδίως οἱ σκάροι, ἐνῶ πλούσιο εἶναι το κυνήγι λαγῶν, περδίκων και «διαβατικῶν πουλιῶν» (αὐτόθι).

Χαρακτηριστικό δένδρο, συνεχίζει ο μελετητής, εἶναι ο κέδρος, με τον καρπὸ τοῦ το κεδρόμηλο ἢ κεδρόκουκο που ωριμάζει το φθινόπωρο και φημίζεται για τὴ γονιμότητα που προσδίδει στους ντόπιους ἢ κατανάλωσή του (ὁ.π. σημ. 93).¹⁰ Το γλυκό, ξηρό, ἥπιο και ἠλιόλουστο τοπικό

⁸ Λόγω παλαιότητας, ο αλευρόμυλος ἀντικαταστάθηκε στις ἀρχές τοῦ 1980 ἀπὸ τον Σύλλογο «Φίλοι τῆς Γαῦδου» (αὐτόθι).

⁹ Στὴ σύγχρονη ἐποχὴ, ἀπουσιάζει ἡ ἐντατικὴ δένδροκαλλιέργεια και δὲν ὑπάρχουν, ἐπομένως, ἐκτεταμένοι ἐλαιῶνες. Πρβλ. τα λίθινα βάρη και τα ἄλλα κατάλοιπα ἐλαιοπιεστηρίων τῆς ιστορικῆς ἀρχαιότητος που ἀνιχνεύτηκαν στην ἐπιφανειακὴ ἐρευνα (Κόπακα 2002, 213, εἰκ. 10) και δείχνουν τὴν περασμένη ἐκμετάλλευση τῆς ἐλιάς.

¹⁰ Για τα κεδρόμηλα, βλ. και Κελαϊδῆς 1982, 146. Ἀναφορὲς γίνονται και στην παχούντα, το γανδιώτικο γλύκισμα ἀπὸ σιταρένιο ἀλεύρι (ἀλεσμένο στον χειρόμυλο), λάδι και ζάχαρη ἢ μέλι (Τσίβης 1967, 93· Κελαϊδῆς 1982, 146).

κλίμα κάνει «τὴν διαμονὴν εὐχάριστον» χειμῶνα-καλοκαίρι· ἐνὸς «τὸ ἔγκλημα εἰς τὴν Γαῦδον εἶναι σπάνιον, διὰ τὸ μὴ εἶπωμεν ἄγνωστον». Ο πληθυσμός της ελαττώνεται ωστόσο, ὅπως επαναλαμβάνεται, «λόγω τῆς ἀποδημίας τῶν κατοίκων της, ὑπαγορευμένης ἐκ τῆς σκληρότητος τῆς ζωῆς, τὴν ὁποίαν δημιουργεῖ ἡ ἀπομόνωσις τῆς νήσου ἐκ τῶν ἄλλων διαμερισμάτων τῆς Κρήτης, ἡ καὶ τῆς ἐκ ταύτης προκαλουμένης ἐλλείψεως ἱατροῦ, ψυχαγωγίας καὶ συγκοινωνίας καὶ ἐκ τῆς κρατικῆς ἀστοργίας» (ὁ.π. σημ. 94).

Στη σταθερὴ αὐτὴν κατάστασι, σημαντικὴ εἶναι ἡ διάνοιξις ἀργὰ τὴ δεκαετία 1980 των πρώτων χωματίνων δρόμων τοῦ βασικοῦ τοπικοῦ οδικοῦ δικτύου. Στὸ νησί κυκλοφοροῦσαν ἀκόμη τότε ελάχιστα τροχοφόρα, ἐνὸς λειτουργοῦσαν τὸ Δημοτικὸ σχολεῖο καὶ ὁ Σταθμὸς χωροφυλακῆς, Ἀγροτικὸ ἱατρεῖο, Τηλεφωνικὸ κέντρο καὶ Ταχυδρομεῖο (Κελαϊδῆς 1982, 145). Οἱ ντόπιοι καλλιεργοῦσαν πάντα δημητριακὰ καὶ ασχολοῦνταν με τὴν αλιεία, τὸ κυνήγι καὶ τὴν κτηνοτροφία – τὸ κρέας καὶ τὸ βούτυρό τους παρέμεναν γνωστὰ γιὰ τὴ νοστιμιὰ τους, ἐξαιτίας τῆς θαλάσσιας αλμύρας των χόρτων βοσκῆς· καὶ, βέβαια, τὴν ὕδρευση καὶ ἀρδευση κάλυπταν καὶ τότε, ἀνεπαρκῶς, μερικὰ πηγάδια καὶ πηγές καὶ, κυρίως, στέρνες βρόχινου νεροῦ (αὐτόθι).

2. ΚΥΜΑΙΝΟΜΕΝΑ ΠΛΗΘΥΣΜΙΑΚΑ ΚΑΙ ΧΩΡΙΚΑ ΔΕΔΟΜΕΝΑ (190Σ-210Σ ΑΙ.)

Τεκμηριωμένα στοιχεῖα γιὰ τὸ μέγεθος καὶ τὴ μεταβολὴ τοῦ πληθυσμοῦ τῆς Γαύδου δίνουν οἱ σχετικὲς ἀπογραφές στὸ διάστημα 1881-2021 (βλ. Βιβλιογραφία: *Πηγές στατιστικῶν στοιχείων*).

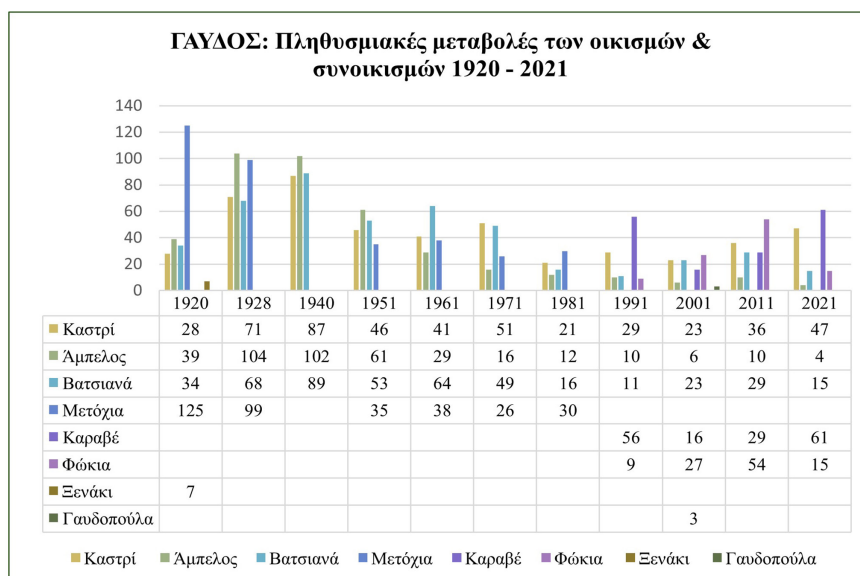
Απογραφικὰ δεδομένα ὑπάρχουν στὰ τέλη τῆς Οθωμανικῆς περιόδου (1881) καὶ στὴν ἀρχὴ τῆς Κρητικῆς Πολιτείας (1900). Ἐτσι, τὸ 1881 τὸ νησί καταγράφηκε ὡς τὸ τέταρτο σὲ πληθυσμὸ ἀπὸ τὰ 18 χωριά τῆς Ἐπαρχίας καὶ τοῦ Δήμου Σφακίων, με τὸ 8% τοῦ συνόλου των κατοίκων τους: δηλαδὴ 117 οἰκογένειες, ἴτοι 417 άτομα – 211 ἄνδρες καὶ 206 γυναῖκες, ὅλοι/ες Χριστιανοί/ές (Σταυράκης 1890, Μέρος Δεύτερον, 29). Ἀναλόγως, τὸ 1900 ἀπογράφονται 412 Χριστιανοί (μόνο): 195 ἄνδρες καὶ 217 γυναῖκες.

Ἡ πρώτη ἐλληνικὴ ἀπογραφή ἐγένετο στὰ τέλη Δεκεμβρίου 1920, ἐπτὰ χρόνια μετὰ τὴν Ἑνωσι τῆς μεγαλονήσου. Ἄλλες πραγματοποιήθηκαν, με δυσανάλογες χρονικὲς ἀποστάσεις, τὸν 20ὸ αἰ. – ἕως καὶ τὴν πιο πρόσφατη ἐκείνη τοῦ 2021.¹¹

Δημογραφικὲς μεταβολές τὴν περίοδο 1881-2021 δείχνουν τὰ ἀκόλουθα (Εἰκ. 2).

- Σχετικὰ σταθερὸ πληθυσμὸ 400 κατοίκων στὰ τέλη τοῦ 19ου καὶ τὴς ἀρχές τοῦ 20οῦ αἰ.
- Μεγάλὴ μείωσις τὸ 1920 (κατὰ 40% τουλάχιστον) σὲ 233 κατοίκους, μάλλον ἐξαιτίας α) τῆς ἐνταξίης τοῦ νησιοῦ στὸ ἐλληνικὸ κράτος, β) τῆς μετανάστευσης σὲ κρητικὲς περιοχές καὶ ἀστικά κέντρα ἐντὸς καὶ ἐκτὸς τῆς ἐπικράτειας, γ) τῆς στράτευσης τοῦ ἀνδρικοῦ πληθυσμοῦ (Βαλκανικοὶ πόλεμοι, Α' Παγκόσμιος, Μικρασιατικὴ ἐκστρατεία), καὶ δ) τῆς εποχικῆς μετακίνησης γιὰ ἀγροτικὲς ἐργασίες ἀπέναντι.
- Σχετικὴ αὐξηση τὸ 1928 σὲ 342 ἀνθρώπους – λιγότερους, πάντως, ἀπὸ αὐτοὺς των ἀρχῶν τοῦ αἰῶνα.
- Πτωτικὴ πορεία τὸ 1940, ὅταν ἀπογράφονται 278 κάτοικοι – μαζί, μάλλον, με κάποιους ἐξόριστους καὶ τοὺς χωροφύλακες.

¹¹ Οἱ ἀπογραφές των ἐτῶν 1920-2011 παρέχουν τὰ στοιχεῖα γιὰ τὸν πραγματικὸ πληθυσμὸ. Γιὰ τὸ 2021 ἡ ΕΛΣΤΑΤ ἀναφέρεται σὲ Μόνιμο καὶ Νόμιμο πληθυσμὸ, με 142 καὶ 288 άτομα ἀντίστοιχα στὴ Γαῦδο.

Εικ. 2. Πίνακες δημογραφικών μεταβολών και κατανομών α) πληθυσμιακά δεδομένα 1881-2021, β) αριθμοί οικισμών και συνοικισμών 1881-2021, γ) πληθυσμιακές μεταβολές οικισμών 1920-2021.

- Συρρίκνωση τις τρεις πρώτες δεκαετίες μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο – Απογραφές 1951: 195, 1961: 172, 1971: 142, 1981: 79.

Μεταπολεμικά υπήρξε εκτεταμένη μετανάστευση: στην Παλαιόχωρα, όπου οργανώθηκε η «παροικία» στα Γαυδιώτικα –ένας αυθαίρετος οικισμός σε έκταση της δημόσιας ανταλλάξιμης

περιουσίας—, και σε πόλεις στην Κρήτη και στην Αθήνα όσο και στο εξωτερικό (Αμερική και Αυστραλία κυρίως). Στα 1960 και 1970, εξάλλου, αρκετοί νέοι ακολούθησαν το ναυτικό επάγγελμα.

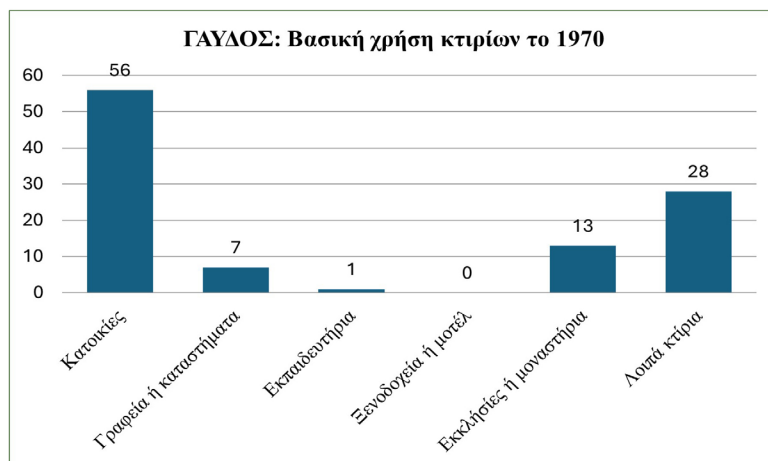
Μικρές σχετικά είναι οι πληθυσμιακές αυξομειώσεις στις εν γένει ολιγάριθμες πιο πρόσφατες απογραφές, δηλαδή: 115 άτομα το 1991, 98 το 2001, 158 το 2011, 142 το 2021. Αυτές, μάλιστα, δεν ανταποκρίνονται στην πραγματική δημογραφική-κοινωνική κατάσταση στη Γαύδο, αλλά εμφανίζουν συγκυριακή τυχαιότητα. Έτσι, αργά το 1990, π.χ., εργαζόμενοι και επαγγελματίες άρχισαν να μεταναστεύουν σποραδικά στο νησί, για τα οφέλη του καλοκαιριού – ως φορείς μιας αδύναμης περιφερειακής (κρητικής ιδίως) τουριστικής οικονομίας που ενισχύει έκτοτε και αρκετούς ντόπιους.¹² Η κοινότητα βρίσκεται, ωστόσο, σε γενικευμένη πληθυσμιακή ύφεση, εμφανή και στην κατανομή των ηλικιών, με την έλλειψη παιδιών και νέων και το συνακόλουθο κλείσιμο, τότε, του Σχολείου.¹³

Στατιστικά δεδομένα από περιοδικές καταγραφές των γαυδιώτικων κτηρίων και οικισμών καθρεπτίζουν, παρά τα κενά τους, το οικείο τοπικό πρότυπο χαλαρής κατοίκησης σε οικογενειακά συγκροτήματα ή μετόχια διάσπαρτα στην ύπαιθρο, και μόνο περιορισμένα σε πιο συλλογικά οργανωμένα σύνολα. Στις πρώιμες απογραφές (1881, 1900) αναφέρονται οκτώ 'χωριά', τα Ντρεδιανά, Ξενάκη, Γαλανά, Καστρί, Βατσιανά, Άμπελος, Φραγκαδιανά (Φραγκεδιανά) και Μετόχια. Το 1920 οι οικισμοί μειώνονται σε πέντε, ως εξής: Άμπελος, Βατσιανά, Καστρί, Ξενάκη και Γαύδος (νησίς) – σε αντιστοιχία με προηγούμενες και επόμενες απογραφές, ο τελευταίος θα παραπέμπει στα Μετόχια (έτσι το αποδίδομε στην Εικ. 2γ). Το 1981 σημειώνονται μόνο οι τέσσερεις: Καστρί, Άμπελος, Βατσιανά, Μετόχια, ενώ στους πέντε και πάλι του 2001 συγκαταλέγεται, με τρεις κατοίκους, και η Γαυδοπούλα. Στις παραπάνω απογραφές δηλώνονται, ουσιαστικά, συστάδες συγκροτημάτων/ή συν-οικισμοί, αν και όχι τα άφθονα μεμονωμένα μετόχια –δείκτες της σταθερής επιπλέον δραστηριότητας και ζωής σε όλο σχεδόν το νησί που συνεχίστηκε μέχρι και πριν από μερικές δεκαετίες—, οι οικογένειες των οποίων θα πρέπει να προσμετρώνται στους πλησιέστερούς τους οικισμούς.

Ο συνδυασμός πληθυσμιακών και οικιστικών/κτηριακών απογραφικών στοιχείων οδηγεί σε αρκετές παρατηρήσεις, καταρχήν ως προς τις χρήσεις των οικοδομημάτων (Εικ. 3). Το 1970, τα 86 από τα 105 κτίρια (τα 101 ισόγεια) ήταν εντός «οικισμών» (προφανώς οι οικισμοί Καστρί, Βατσιανά, Άμπελος, Μετόχια): τα μισά αποτελούσαν κατοικίες, μερικά εξωκλήσια, ελάχιστα γραφεία και καταστήματα, ενώ κάποια είχαν «διάφορες χρήσεις» (αποθήκες, πρώην κατοικίες, κτηνοτροφικές εγκαταστάσεις). Η κατηγορία «ξενοδοχεία και μοτέλ» είναι κενή.

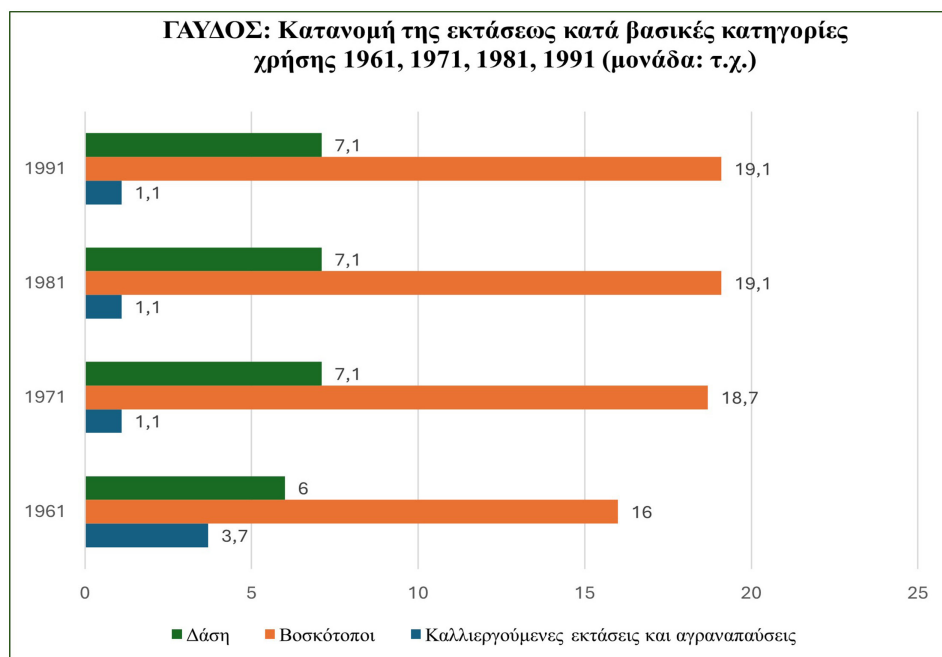
¹² Πράγματι, ενώ έως τα τέλη του 20ού αι. οι επιχειρήσεις διαμονής και εστίασης ήταν ελάχιστες, και ιδίως στο Σαρακήνικο, σήμερα λειτουργούν αρκετά καταλύματα με ενοικιαζόμενα δωμάτια (Καστρί 3, Σαρακήνικο 7, Καραβές 1, Άη Γιάννης / Άγιος Παύλος-Φετιφές 1, Κόρφος 3, Μετόχι 1), καθώς και επιχειρήσεις εστίασης και περιορισμένης τροφοδοσίας (Καστρί 5, Σαρακήνικο 12, Βατσιανά 1, Μετόχι 1, Φάρος 1, Άη Γιάννης / Άγιος Παύλος-Φετιφές 6, Κόρφος 2, Καραβές 2) [<https://gavdos.gr/wp-content/uploads/2022/08/Καταλύματα-Ταβέρνες-Γαύδου.pdf>].

¹³ Το Δημοτικό και το Νηπιαγωγείο ξαναλειτουργούν από ενωρίς τη νέα χιλιετία, περιστασιακά όμως, ανάλογα με τη, μικρότατη, εκάστοτε παρουσία μαθητών/μαθητριών (ενδεικτικά, *One desk. Ένα θρανίο στο Σχολείο της Γαύδου*, Κινηματογραφικό Εργαστήρι Χανίων, Χανιά, 2013 [<https://triptv.gr/video/one-desk-ένα-θρανίο-στο-σχολείο-της-γαύδου-απ/>]). Για την τρέχουσα συζήτηση περί της αναγκαιότητας δημιουργίας Γυμνασίου, π.χ. <https://www.kathimerini.gr/society/562215502/gaydos-epelexan-ti-zoi-sto-nisi-me-timima-to-scholeio/>.

Εικ. 3. Πίνακες χρήσεων κτιρίων α) 1970, β) 1990, γ) 2000.

Ενδιαφέρον έχει και η ηλικία τους: σχεδόν 60% κτίστηκαν πριν το 1919, 30% στο διάστημα 1919-1945, και 10% μεταπολεμικά. Τα έτη 1990 και 2000 αρκετά ίδια κτίρια απογράφηκαν με άλλες χρονολογίες κατασκευής, και άρα δηλώθηκαν με διαφορετικά κριτήρια, συνήθως ως νεότερα – ενώ ανάγονται κυρίως στις περιόδους προ των ετών 1919 και 1945 αντίστοιχα. Μια σημαντική αύξηση το 2000 (περίπου 50%) αντιστοιχεί εν πολλοίς σε αυθαίρετα κτίσματα

Εικ. 4. Πίνακας εκτάσεων και χρήσεων γης τα έτη 1961, 1971, 1981, 1991.

σε ζώνες ρεμάτων, αιγιαλού και παραλίας – που (επανα)ρυθμίζονται συνεχώς στο πλαίσιο κεντρικών ή μεμονωμένων (π.χ. ψηφοθηρικών) νομιμοποιήσεών τους.

Τα πρώτα, εξάλλου, 13 ενοικιαζόμενα ενσωματώνονται «ανεπίσημα» το 1990 στα 25 οικοδομήματα της κατηγορίας «κτίρια για κανονικές κατοικίες». Διαφοροποίηση χρήσεων εμφανίζεται και πάλι το 2000: έξι συγκροτήματα απογράφονται ως ξενοδοχεία, και υπάρχουν 45 κατοικίες, 21 καταστήματα ή γραφεία, 15 εκκλησίες, 1 σχολικό κτίριο· ενώ 78 οικοδομήματα (τα μισά σχεδόν) έχουν «άλλες χρήσεις», μάλλον για αγροτικές και κτηνοτροφικές εργασίες καθώς και αποθήκευση. Από το σύνολο, το 75% είναι από πέτρα, το 20% από τσιμεντόλιθους, και μόλις το 4% από μπετόν και πλίνθους – υπάρχουν και λίγες ξύλινες παράγκες (5%). Τα δώματα είναι από λεπιδόχωμα (80%), λίγα έχουν κεραμίδια (10% περ.) ή άλλα υλικά (12%), και μόνο τέσσερα είναι από μπετόν.

Στατιστικές των ετών 1961, 1971, 1981, 1991 στην κατηγορία «χρήσεις γης» (Εικ. 4) δείχνουν τη βραδύτατη (σχεδόν εικοσαετή) πορεία μετάβασης της Γαύδου από μια οικονομία του πρωτογενή τομέα (αμιγώς γεωργική και κτηνοτροφική) σε εκείνην του τριτογενή τομέα (τουρισμού και άλλων υπηρεσιών). Στις αρχές του 1980, οι αγροτικές εκτάσεις της είχαν μειωθεί δραστικά (κοντά στο 70%) – παράλληλα με τη μέγιστη πληθυσμιακή συρρίκνωση (79 κάτοικοι το 1981). Το 59% του εδάφους εγγραφόταν, πλέον, στους βοσκοτόπους (ιδιωτών, κράτους, εκκλησίας), το 22% ήταν δασικό και μόλις το 3% ανήκε σε «χρήσιμη» γη –καλλιεργούμενη ή σε αγραναπαύση.

Τα ίχνη, ωστόσο, της μακράς προηγούμενης εντατικής αγροτικής εκμετάλλευσης διατηρούνται ευανάγνωστα στη σύνθετη αρχιτεκτονική και τις στρωματογραφίες του πανάρχαιου αυτού μικρονησιωτικού τοπίου (βλ. και Κόπακα 2002): κυρίως μέσα από πυκνές αναβαθμίδες με διαφορετικές τοιχοδομίες (Νικολακάκης, Κόπακα, υπό δημοσίευση), άφθονα αλώνια και δε-

κάδες λαξευτά πατητήρια (Χριστοδουλάκος κ.ά. 2001), πολλά μικρά φράγματα στα ρέματα, πλήθος εργαλείων άλεσης και άλλων σχετικών τεχνέργων και καταλοίπων. Αυτά επιβεβαιώνουν τις γραπτές και προφορικές μαρτυρίες (βλ. παραπάνω), π.χ. για τα άριστα δημητριακά ως βασικές τοπικές καλλιέργειες, με επιβιωτικά αλλά και πλεονασματικά γνωρίσματα, για κτηνοτροφικά και μελισσοκομικά αγαθά και για θαλασσινά και χερσαία είδη από την παράκτια συλλογή οστρέων/την αλιεία, και το κυνήγι. Αρχαία μνημεία παραπέμπουν και σε επιπλέον διατροφικά προϊόντα στο παρελθόν, κυρίως το κρασί και ως έναν βαθμό και το λάδι (βλ. και παραπάνω, σημ. 9).

3. ΠΑΡΑΘΕΡΙΣΤΕΣ ΚΑΙ ΝΤΟΠΙΟΙ ΝΗΣΙΩΤΕΣ

Στα τέλη του 1970 και ιδίως τη δεκαετία του 1980, η Γαύδος άρχισε να καθιερώνεται ως τόπος εναλλακτικού τουρισμού, που της έχει προσδώσει ένα συγκεκριμένο ιδιαίτερο χαρακτήρα στην ύστερη νεωτερικότητα. Σε συνθήκες ενός νεο-πρωτογονισμού με βάση την ελεύθερη κατασκήνωση και τον γυμνισμό στις παραλίες, η απομονωμένη αυτή νήσος της (υπερ)άγονης γραμμής δέχεται έκτοτε ένα αυξανόμενο ρεύμα επισκεπτών κάθε ηλικίας, από την Ελλάδα κυρίως αλλά και το εξωτερικό. Η συνύπαρξή τους με τους αρκετούς αφοσιωμένους –έως και επίμονους– σταθερούς παραθεριστές της έχει οδηγήσει με τον χρόνο σε ανθεκτικούς τρόπους και πρακτικές συλλογικής οργάνωσης και κοινωνικότητας, ακόμη και σε μακροχρόνιους διαπροσωπικούς δεσμούς σε αυτό το νησί-πυρήνα και τόπο αναφοράς – πραγματικής και συμβολικής.

Η επισκεψιμότητα του συγκεκριμένου τύπου αυξάνεται από το 2000,¹⁴ με τις παραλίες στα Σαρακήνικο, Άη Γιάννη, Κόρφο, Λαυρακά, Ποταμό, Τρυπητή στη σειρά προτίμησης των κατασκηνωτών. Οι ομάδες σε κάθε παραλία έχουν αποκτήσει, σταδιακά, δικές τους συμπεριφορές ως ιδιότυπες κοινότητες, με μεταξύ τους συζητήσεις αλλά και αντιπαραθέσεις και ανταγωνισμούς. Το μοντέλο εγκατάστασης και τις μορφές συμβίωσής τους διέπουν αρκετά αυστηρά κριτήρια επιλογής, διεκδίκησης, εξασφάλισης, διατήρησης και φροντίδας του χώρου, σύμφωνα με τις ανάγκες για ισόρροπες συλλογικότητες μιας ευκτέας αυτάρκειας – και εκφράζονται στις εν γένει δραστηριότητες ζωής, στην απασχόληση και τη διασκέδαση των μελών τους.

Με τις συχνά ισχυρές σχέσεις τους με τους ντόπιους, οι «μόνιμοι παραθεριστές» τοποθετούνται και ως προς άλλα ζητήματα –π.χ. την καθαριότητα, την παρεμπόδιση της διακίνησης σκληρών ναρκωτικών και τον έλεγχο αντικοινωνικών συμπεριφορών επισκεπτών–, δημοσιοποιούν θέματα της νεότερης και σύγχρονης τοπικής ιστορίας με ομιλίες κ.λπ. Συγκροτούν, σχεδόν, μια μορφή αδελφότητας και διαμορφώνουν εθιμικούς κανόνες μιας ενδιαφέρουσας συμβιωτικής ουτοπίας: ένα ιδιοσυγκρασιακό ανθρωποτοπίο που εγγράφει και διανοουμενούς, καλλιτέχνες, επισκέπτες με οικολογική συνείδηση και εν γένει ενεργούς πολίτες – συχνά, όχι μόνο για το καλοκαίρι αλλά και τις υπόλοιπες εποχές.

Το σώμα αυτό των σύγχρονων ταξιδιωτών που επιλέγουν έναν τέτοιο εναλλακτικό (αντισυμβατικό και αντιβιομηχανικό) τουρισμό με «αντινομικά» χαρακτηριστικά στο πλαίσιο

¹⁴ Κατά τις τριμηνιαίες στατιστικές επιβατικής κίνησης της ΕΛΣΤΑΤ, το 2022 στο νησί αποβιβάστηκαν πάνω από 9.000 επιβάτες ΕΓ ΟΓ πλοίων –προφανώς, των δρομολογίων της ΑΝΕΝΔΥΚ από τα απέναντι κρητικά λιμάνια–, τα 2/3 στο τρίτο τρίμηνο του έτους.

της δυτικής κουλτούρας αποανάπτυξης,¹⁵ ευνοούν επιπλέον: τα δύσκολα δρομολόγια της γαυδιώτικης νησιωτικής γραμμής που αποκλείουν τις οργανωμένες μαζικές αφίξεις και η ουδέτερη στάση των ντόπιων που στηρίζονται οικονομικά στην παρουσία τους. Ενώ την κοινότητά τους κρατά ακμαία η σχετική συνθήκη ζωής στη φύση, με την οποία τα μέλη της αναπτύσσουν δεσμούς καλής συμβίωσης, σεβασμού και αμοιβαιότητας.

Από την πλευρά τους, οι γαυδιώτες κάτοικοι έχουν στραφεί, εκόντες άκοντες, στην ιδιότυπη αυτή μορφή οικονομίας του τουρισμού με τα δικά του εναλλακτικά χαρακτηριστικά, ενώ αρκετοί διατηρούν συμπληρωματικά τις κτηνοτροφικές τους ασχολίες. Αναπτυξιακή προσδοκία δείχνει και η πύκνωση της επιχειρηματικής δραστηριότητας στα παράλια (Σαρακήνικο, Κόρφος, Άγιος Παύλος/Φετιφές, Καραβές). Σχετικές υποδομές, σε αυθαίρετες συνθήκες κατασκευές, αποτελούν καφενεία και ταβέρνες (περ. 25) και ολοένα και περισσότερα ενοικιαζόμενα δωμάτια σε καταλύματα.

Από την άλλη πλευρά, η περιοχή της Γαύδου έχει στοχοθετηθεί και ως ευκαιρία για επενδύσεις μεγάλης κλίμακας. Γνωστό είναι το διεθνές επενδυτικό σχέδιο ισοπέδωσης και μετατροπής της Γαυδοπούλας σε σταθμό κατασκευής, συντήρησης και αποθήκευσης εμπορευματοκιβωτίων για φορτηγά πλοία (container ships).¹⁶ Για τις βέβαιες καταστροφικές, επιμέρους και ευρύτερες, περιβαλλοντικές και κοινωνικές επιπτώσεις του αντέδρασαν τότε έντονα, αποτρέποντάς το, φορείς και συλλογικότητες, τα μέσα και η κοινή γνώμη. Περιοδικές συζητήσεις για άλλες μέγα-επενδύσεις τουριστικού κυρίως χαρακτήρα δεν έχουν υλοποιηθεί μέχρι τώρα. Ούτε προχώρησαν οι εξαγγελίες για εξορύξεις φυσικού αερίου στην ιδιαίτερως σεισμογενή ευρύτερη θαλάσσια περιοχή της νοτιοδυτικής Κρήτης.

Έτσι, το τοπικό χωροταξικό εκκρεμεί και το κτηματολόγιο βρίσκεται αρκετά χρόνια σε εξέλιξη. Οι δημόσιες υποδομές παραμένουν ελάχιστες παρά την αναβάθμισή τους από το 1996: όταν η (πρώτη) τουρκική εδαφική/νησιωτική αμφισβήτηση –η «Γαύδος-γκρίζα ζώνη»– πυροδότησε υπέρμετρες παροχές για αναπτυξιακά έργα στο μικρό και μέχρι τότε ξεχασμένο νησί. Διευρύνθηκε και βελτιώθηκε, έτσι, το οδικό δίκτυο, κατασκευάστηκαν το ελικοδρόμιο και το μικρό λιμάνι στην Καραβέ, όπου λειτουργούσε ακόμη η στοιχειώδης προβλήτα των μέσων του αιώνα, κ.λπ.

Στο μείζον ζήτημα της ενεργειακής αυτονομίας της Γαύδου, όπως και άλλων ελληνικών νησιών, κοινή είναι πλέον η πρόταση για τη χρήση ηλιακής και αιολικής ενέργειας, αντί εκείνης των ορυκτών καυσίμων, καθώς και στερεάς βιομάζας, βιολογικών καυσίμων στα αυτοκίνητα, αντλιών θερμότητας, ενεργειακών κτιρίων, υγραερίου (LPG) (Vourdoubas κ.ά. 2010). Αρκεί όποιες τέτοιες εφαρμογές να σεβαστούν τη φύση του μικρονησιού και να μην αφήσουν αρνητικό λειτουργικό και αισθητικό αποτύπωμα στο τοπίο του. Κυρίως, να μην προσβλέπουν σε πλεονάσματα ενέργειας, πέρα από τις πραγματικές ανάγκες των κατοίκων του.

¹⁵ Βλ. και Andriotis 2013, 2017· Mayer 2021· Kallis κ.ά. 2022, ειδ. 7-10, για τη Γαύδο ως νησιωτικό «θύλακα αποανάπτυξης» (pocket of degrowth) και στο πλαίσιο μιας μεσογειακής «νότητας σκέψης». Ως διαμετρικά αντίθετη στην εμπορευματοποίηση, η αποανάπτυξη συνδέεται, όπως είναι γνωστό, και με μορφές φυσικής, υλικής, οικονομικής, χρονικής, πολιτικής και κοινωνιοψυχολογικής ελευθερίας (Andriotis 2018). Το νησί θα μπορούσε, εξάλλου, να αποτελέσει ψηφίδα μιας μετα-αναπτυξιακής πολιτικής και οραματισμού του Δυτικού κόσμου στο πλαίσιο της μετα-ανάπτυξης – μιας οικουμενικής προοπτικής που κερδίζει συνεχώς έδαφος και στον επιστημονικό διάλογο (ενδεικτικά, Sprach 2015· Jakson 2019).

¹⁶ «Μελέτη Προέγκρισης Χωροθέτησης για την Κατασκευή Βιομηχανικής Μονάδας Κατασκευής, Επισκευής και Συντήρησης Εμπορευματοκιβωτίων στη Νήσο Γαυδοπούλα», Αθήνα 1996 (Αρχείο Πανεπιστημίου Κρήτης).

ΑΝΤΙ ΕΠΙΛΟΓΟΥ. ΜΕ ΤΟ ΒΛΕΜΜΑ ΣΤΟ ΜΕΛΛΟΝ

Τα θέματα που αφορούν τη Γαύδο συνάδουν σε μικρό ή μεγάλο βαθμό με εκείνα σε πολλές (μικρο)νησιωτικές περιφέρειες στην Ελλάδα μετά το 1950. Το μεγάλο στοίχημα αφορά σταθερά το μέλλον του νησιού στο σημερινό στάδιο οικονομικού και κοινωνικού μετασχηματισμού. Με διακύβευμα το φυσικό και πολιτισμικό του περιβάλλον που έχει διαφύγει τη μεταπολεμική μαζική τουριστική «ανάπτυξη» και διατηρείται σχεδόν αλώβητο από την τιμιεντοποίηση. Αυτό κάνει πιο μεγάλη την ευθύνη για την αποφυγή τυποποιημένων λύσεων και για τη διαμόρφωση από την Πολιτεία και την τοπική Κοινωνία μιας ξεχωριστής μεθοδολογικής προσέγγισης. Μιας από την αρχή δομημένης πρότασης που θα αφορά αποκλειστικά τον τόπο. Ιδίως σήμερα, όταν μεγαλώνει η παγκόσμια διαμαρτυρία ενάντια στην επιζήμια πλέον για τους ντόπιους εντατική τουριστικοποίηση (υπερτουρισμό).

Στην εργαλειοθήκη μιας ευκτέας τέτοιας παρέμβασης για τη Γαύδο περιλαμβάνονται, θεωρούμε, τα ακόλουθα.

- α) Η επιλογή μιας μη επεκτατικής χωροταξίας, με σεβασμό στην παραδοσιακή αρχιτεκτονική του φυσικού και του δομημένου τοπίου, στη βάση ενός πραγματικού, ιστορικά και κοινωνικά τεκμηριωμένου κτηματολογίου χρήσεων γης και ιδιοκτησιών – πέρα από όποιο «καθεστώς» αγοραπωλησιών και καταπατήσεων·
- β) η προστασία του δάσους, κυρίως του εκτεταμένου κεδροδάσους στον (ομώνυμο) Κεδρέ, και της ιδιαίτερης τοπικής χλωρίδας και πανίδας, που καθιστούν το νησί έναν εν δυνάμει εθνικό δρυμό και το εγγράφουν σε επίσημα ευρωπαϊκά δίκτυα θεσμικής προστασίας¹⁷
- γ) η προστασία και ανάδειξη των μνημείων, στις κηρυγμένες αρχαιολογικές ζώνες¹⁸ όσο και πέρα από αυτές, στις πυκνές διάσπαρτες θέσεις με αρχαία, νεότερα και σύγχρονα κατάλοιπα της πλούσιας γαυδιώτικης πολιτιστικής κληρονομιάς·
- δ) η διατήρηση της «ιθαγενούς» συλλογικής εμπειρίας –της μνήμης– των ακριτών νησιωτών, ανδρών και γυναικών, μέσα από την καταγραφή και δημοσιοποίηση προφορικών μαρτυριών για τις εν γένει υλικές και άυλες «παραδοσιακές» πρακτικές και στρατηγικές τους·
- ε) ο συστηματικός σχεδιασμός, με βάση ακριβώς τη διαχρονική πολιτισμική, οικολογική και ανθρωπολογική γνώση, μιας μελλοντικής μορφής και προοπτικής υπέρ της ποιοτικής βιωσιμότητας του νησιού και της άνθισης των ανθρώπων του στο συνολικό δικό τους περιβάλλον.¹⁹

Απαραίτητη κρίνεται μια σύγχρονη, τεκμηριωμένη και αποτελεσματική πολιτική παρέμβαση, τοπική αλλά αναγκαστικά και υπερτοπική και εθνική, η οποία δεν θα αντιμετωπίζει τη Γαύδο

¹⁷ Το σύμπλεγμα Γαύδου-Γαυδοπούλας και η θαλάσσια περιοχή του υπάγονται στο δίκτυο Natura 2000 (Κωδ. GR4340023 και GR4340013 – π.χ. Σακελλάρης 2015)· και το Σαρακήνικο και οι παραλίες Αγίου Ιωάννη και Λαυρακά είναι οικότοποι προτεραιότητας στο Πρόγραμμα προστασίας των παράκτιων αμμοθινών με είδη κέδρων/Juniperus (JUNICOAST-LIFE07NAT/GR/000296, Κωδ. 2250* – π.χ. <http://www.junicoast.gr/el/>, <https://gavdos.gr/ikotopos-protereotitas/>).

¹⁸ Φ.Ε.Κ. 1345/Β/6-11-2000, Φ.Ε.Κ. 81/Β/30-1-2002.

¹⁹ Ανάλογης πρόσληψης υπήρξαν, σχετικά ενωρίς, οι ανακοινώσεις στο Συμπόσιο *Σπουδή Γαύδου*, το οποίο διοργάνωσαν στο νησί στις 3-9/8/1998 οι Ενώσεις Κρητών Φοιτητών Αττικής και Θεσσαλονίκης. Το ίδιο και η πρόταση το 2017 ενός Τοπικού Χωρικού Σχεδίου για Βιώσιμη Ανάπτυξη του νησιού από το Υπουργείο Περιβάλλοντος και Ενέργειας και τον Δήμο Γαύδου (π.χ. <https://www.mou.gr/el/Pages/NewsFS.aspx?item=446>).

μόνο με όρους μνημείου ή μουσείου – όπως, εντούτοις, θα της άξιζε απολύτως. Αλλά θα την αναδεικνύει ως δυναμικό τόπο-φορέα παραγωγής και διάδοσης της πολυεπίπεδης μάθησης και διδαχής κάποιων παραμέτρων μιας, νοσταλγικής έως και ουτοπικής στον 21ο αι., λιτής ανθρώπινης επιβίωσης σε συνθήκες ισορροπίας και ευημερίας.

Το Πανεπιστήμιο Κρήτης μπορεί να συνδράμει ως παρατηρητής και μαζί συνοδοιπόρος, όπως κάνει μέχρι τώρα μέσα από την ειδικά ευαισθητοποιημένη διεπιστημονική έρευνα και εκπαίδευση ατόμων και ομάδων (Εικ. 5) στο πλαίσιο ενός τέτοιου σχεδιασμού που θα αποτε-

Εικ. 5. Εκπαιδευόμενοι/ες στη Γαύδο (Παν/μιο Κρήτης, 2021 – φωτ. Κ. Κόπακα)
α) επιτόπια έρευνα στον Λαυρακά, β-γ) διαλέξεις Γ. Νικολακάκη
(Σαρακήνικο – β] θεατράκι Θεόφιλου Τσιριντάνη,

λούσε τολμηρό και προνομιακό υπόδειγμα για τη νέα εποχή. Σημασία έχει να ακολουθηθούν εναλλακτικές αναπτυξιακές ατραποί σε συνδυασμό με μια σταθερή ακαδημαϊκή παρουσία και ανταλλαγή, ιδίως σε ζητήματα μικρονησιωτικών τρόπων ζωής στη Μεσόγειο. Τέτοιες έχουν προκύψει αυθόρμητα και εμπεδώνονται τα τελευταία χρόνια στο νησί: κυρίως ο φυσιολατρικός και περιπατητικός τουρισμός με χρήση του σύνθετου τοπικού δικτύου μονοπατιών. Άλλες δράσεις θα αποσκοπούσαν εν δυνάμει σε ένα (συν)δημιουργικό τουρισμό (co-creative tourism), μια συμμετοχική αρχαιολογία (participating archaeology)²⁰ κ.λπ.

Βασικό είναι, επίσης, να αποφευχθούν οι ακρότητες όποιας ανεξέλεγκτης οικονομίας, π.χ. κτηματομεσιτικής/του real estate και επενδυτών ευκαιρίας: που θα αντιμετώπιζαν αυτοβούλως το νησί, χωρίς τη γνώμη της τοπικής κοινωνίας καθώς και των φίλων και επισκεπτών του. Όσων το γνωρίζουν καλά, το εκτιμούν και δικαιολογημένα ανησυχούν, καταρχήν για μια ενδεχόμενη τουριστική υπερπαραγωγή και τη σχετική «αρπαγή» γης καθώς και για τις συνέπειες μελλοντικών ενεργειακών επενδύσεων.

Ας ελπίσουμε ότι στο επόμενο Κρητολογικό Συνέδριο θα μιλούμε για μια «άλλη» προοπτική στο μικρό ακριτικό νησί της Γαύδου – και όχι για έναν δρόμο καταστροφής χωρίς επιστροφή, στο δικό μας (βραχύ) διάστημα της δικής του (μακράς) ζωής.

ΠΗΓΕΣ ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΩΝ ΣΤΟΙΧΕΙΩΝ

– *Έπίσημος Έφημερίς της Κρητικής Πολιτείας*:

- 1904. Στατιστική της Κρήτης, πληθυσμός από την απογραφή της 4/7 Ιουνίου 1900, Παράρτημα Φύλλο 11, Β Τεύχος.
- Βασίλειον της Ελλάδος, Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας – Διεύθυνσις Στατιστικής (Εθν. Τυπογραφείο, Αθήνα):
- 1921. Πληθυσμός του Βασιλείου της Ελλάδος κατά την απογραφήν της 19ης Δεκεμβρίου 1920. Πραγματικός πληθυσμός.
- Ελληνική Δημοκρατία, Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας, Γενική Στατιστική Υπηρεσία Ελλάδος:
- 1929. Πληθυσμός της Ελλάδος κατά την απογραφήν της 15-16 Μαΐου 1928. Πραγματικός πληθυσμός.
- Βασίλειον της Ελλάδος, Εθνική/Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος (Εθν. Τυπογραφείο, Αθήνα):
- 1950. Πληθυσμός της Ελλάδος κατά την απογραφήν της 16ης Οκτωβρίου 1940. Πραγματικός πληθυσμός κατά νομούς, επαρχίας, δήμους, κοινότητας, πόλεις και χωρία.
- 1955. Πληθυσμός της Ελλάδος κατά την απογραφήν της 7ης Απριλίου 1951. Πραγματικός πληθυσμός κατά νομούς, επαρχίας, δήμους, κοινότητας, πόλεις και χωρία. "Έκδοσις περιέχουσα δι' ύποσημειώσεων τὰς μέχρι τέλους Ιουνίου 1955 έπελθούσας διοικητικές μεταβολάς και έγκριθείσας μετονομασίας.
- 1964. Αποτελέσματα της απογραφής του πληθυσμού – κατοικιών της 19ης Μαρτίου 1961. Τόμος Ι. Πληθυσμός κατά γεωγραφικά και διοικητικά υποδιαίρεσεις.
- 1972. Πληθυσμός της Ελλάδος κατά την απογραφήν της 14ης Μαρτίου 1971. Πραγματικός πληθυσμός κατά νομούς, επαρχίας, δήμους, κοινότητας και οικισμούς (κυρωθείς διά της υπ' αριθ. 3893/Ε637/1972 κοινής απόφάσεως των Υπουργών Βοηθοῦ Πρωθυπουργοῦ και Έσωτερικῶν).
- Ελληνική Δημοκρατία, Εθνική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος (Εθν. Τυπογραφείο, Αθήνα):

²⁰ Π.χ. Pappalardo and Todaro 2021. Για μια πρώιμη ανάλογη δράση στη Γαύδο, βλ. Theou and Kopaka 2019.

- 1973. Προσωρινά συνοπτικά αποτελέσματα της γενικής απογραφής κατοικιών 14ης Μαρτίου 1971.
- 1974. Προσωρινά συνοπτικά αποτελέσματα της γενικής απογραφής κτιρίων της 1ης Δεκεμβρίου 1970 κατά βασικήν χρήσιν και αριθμόν ορόφων.
- 1975. Προσωρινά συνοπτικά αποτελέσματα της γενικής απογραφής κτιρίων της 1ης Δεκεμβρίου 1970. Οικοδομαί-κτίρια-κατοικίαι κατά αστικές, ήμιαστικές και αγροτικές περιοχές.
- 1978. Αποτελέσματα απογραφής κτιρίων της 1ης Δεκεμβρίου 1970. Στοιχεία κτιρίων κατά δήμο και κοινότητα.
- 1980. Αποτελέσματα της απογραφής πληθυσμού-κατοικιών της 14ης Μαρτίου 1971. Τόμος Ι. Πληθυσμός κατά γεωγραφικά και διοικητικά υποδιαίρεσεις.
- 1994. Αποτελέσματα απογραφής πληθυσμού-κατοικιών της 5ης Απριλίου 1981. Τόμος Ι. Πληθυσμός κατά γεωγραφικές και διοικητικές διαιρέσεις.
- 1994. Πραγματικός πληθυσμός της Ελλάδος κατά την απογραφή της 17ης Μαρτίου 1991. Κατά νομούς, επαρχίες, δήμους, κοινότητες και οικισμούς (κυρώθηκε με την 24197/Γ3812/24-11-1993 κοινή απόφαση των Υπουργών Εθν. Οικονομίας και Εσωτερικών).
- Ελληνική Δημοκρατία, Γενική Γραμματεία Εθνικής Στατιστικής Υπηρεσίας της Ελλάδος:
- 2001. Πραγματικός πληθυσμός της Ελλάδας, απογραφή 2001. Κατά νομούς, δήμους, κοινότητες, δημοτικά/κοινοτικά διαμερίσματα, οικισμούς.
- 2000. Αποτελέσματα απογραφής οικοδομών-κτιρίων (Της 1ης Δεκεμβρίου 1990), Αθήνα.
- 2007. Αποτελέσματα απογραφής οικοδομών-κτιρίων (Της 1ης Δεκεμβρίου 2000), Πειραιάς.
- Ελληνική Στατιστική Αρχή (ΕΛΣΤΑΤ):
- Μόνιμος πληθυσμός της Ελλάδας, απογραφή 2011 [<https://www.statistics.gr/el/statistics/-/publication/SAM03/2011>].
- Μόνιμος πληθυσμός της Ελλάδας, απογραφή 2021 [<https://www.statistics.gr/el/statistics/-/publication/SAM03/2021>].

BIBΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Konstantinos Andriotis (2013), "The 'antinomian' travel counterculture of Gavdos – An alternative mode of travelling", *Annals of Tourism Research*, 40 (2013), 40-58.
- Konstantinos Andriotis (2017), "Lifestyle degrowth travelling: The case of Gavdos (Greece)", paper presented at *HLST 2017, International Conference on Hospitality, Leisure, Sports, and Tourism, Bali, Indonesia, Jan. 19-21, 2017*, 64 [abstract] [https://www.academia.edu/33281704/The_Influence_of_Social_Media_on_Hotel_Occupancy_A_Case_Study_of_5-Star_Hotels_in_Pattaya] (17/4/2019)].
- Konstantinos Andriotis (2018), *Degrowth in Tourism. Conceptual, Theoretical and Philosophical Issues*.
- Bert Birtles (1938), *Exiles in the Aegean: A Personal Narrative of Greek Politics and Travel*, London.
- Myron Ehrenberg (1947), "Isle of exiles", *Collier's Weekly*, Febr. 22, 22-23.
- Tim Jackson (2019), "The Post-growth challenge: Secular stagnation, inequality and the limits to growth", *Ecological Economics*, 156 (2019), 236-246.
- Νικόστρατος Καλομενόπουλος (1894), *Κρητικά. Ήτοι τοπογραφία καὶ ὁδοιπορικὰ τῆς Ν. Κρήτης*, ἐν Ἀθήναις.
- Giorgos Kallis, Angelos Varvarousis, Panos Petridis (2022), "Southern thought, islandness and real-existing degrowth in the Mediterranean", *World Development*, 157 (2022), 2-11 [<https://doi.org/10.1016/j.worlddev.2022.105957>].
- Πάρις Κελαϊδής (1982), *Αρχαίες πόλεις στα Σφακιά*, Αθήνα.

- Κατερίνα Κόπακα (1995), «Ανίχνευση τοπωνυμίων των νησιών Γαύδος και Γαυδοπούλα», *ΛΟΙΒΗ εις μνήμην Ανδρέα Καλοκαιρινού*, Ηράκλειο, 5-45.
- Κατερίνα Κόπακα (2001), «Επιφανειακή έρευνα στη Γαύδο. Προσεγγίσεις ενός οριακού νησιωτικού μικρόκοσμου», *Πεπραγμένα Η' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, Α1, Ηράκλειο, 62-80.
- Κατερίνα Κόπακα (2002), «Από τη ζωή μιας προϊστορικής (;) λέξης: *ka-u-da* και τα προϊόντα της γης της Γαύδου», *Σήμα Μενελάου Παρλαμά*, Ηράκλειο, ΕΚΙΜ, 191-229.
- Κατερίνα Κόπακα, Χρήστος Ματζάνας (2011), «Πρώιμα θαλάσσια ταξίδια στο Αιγαίο και την Κρήτη; Σκέψεις με αφορμή τις εργαλειοτεχνικές αποκρουσμένου λίθου από τη νήσο Γαύδο», *Πεπραγμένα Ι' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου (Χανιά 2006)*, Α1, Χανιά, 43-82.
- Κατερίνα Κόπακα, Δάφνη Γόντικα, Γεωργία Μοσχόβη (2006), «Χαρτογραφική αναγνώριση της νήσου Γαύδου. Περιηγήσεις σε ένα μικρονησιωτικό γεωπολιτισμικό τοπίο», *Πεπραγμένα Θ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου, Ελούντα 2001*, Α1, Ηράκλειο, 271-287.
- Pascal Mayer (2021), "The kavatzas of Gavdos: Heterotopias apart from modern societies", in Konstantinos Adriotis (επιμ.), *Issues and Cases of Degrowth in Tourism*, 124-143.
- Γιώργος Νικολακάκης, Κατερίνα Κόπακα (υπό δημοσίευση), «Τα ξηρολιθικά της Γαύδου», *Διεπιστημονική Ημερίδα Ξερολιθιά – Για την Προστασία και Διατήρηση των Μιτάτων του Ψηλορείτη*, Ανώγεια 19-9-2021.
- Ίωάννης Νουχάκης (1903), *Κρητική χωρογραφία: Γεωγραφία, ιστορία, στατιστική πληθυσμού, απόστάσεων κ.λπ.*, ἐν Ἀθήναις.
- Γρηγόριος Παπαδοπετράκης (1966), «Ιστορία τῆς Ἱερᾶς Μονῆς τῆς Ἀγίας Τριάδος ἐπονομαζομένης τῶν Ζαγκαρόλων», *Κρητικά Χρονικά*, τ. 20 (1966), 17-162.
- Eleonora Pappalardo, Simona V. Todaro (2021), "Turismo co-creativo e Archeologia partecipata. Nuove forme di sviluppo economico, culturale e sociale", *Cronache di Archeologia. Scavi e Ricerche*, 2 (2021), Roma, 17-27.
- Ἐλευθέριος Πλατάκης (1955), «Τὸ ἱστορικὸν τῶν ἐν Κρήτῃ βοτανικῶν ἐρευνῶν ἀπὸ τῆς Ἀναγεννήσεως μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς χρόνων», *Κρητικά Χρονικά*, τ. 9 (1955), 119-148.
- Μιχαὴλ Πρεβελάκης (1938), «Ἡ ἱερὰ Μονὴ "Πρέβελη"», *Ἐπετηρίς Ἑταιρείας Κρητικῶν Σπουδῶν*, τ. Α (1938), 262-292.
- Μαρία Σακελλάρη (2015), *Διατήρηση, Διαχείριση και Ανάπτυξη των Περιοχών του Δικτύου NATURA 2000 στην Κρήτη, Τεχνικός Οδηγός*, Μουσείο Φυσικής Ιστορίας Κρήτης-Πανεπιστήμιο Κρήτης, Ηράκλειο, Περιφέρεια Κρήτης [https://natura2000.crete.gov.gr/fileadmin/printmaterial/pdf_Gia%20Periferia_Diatirisi/01_ODIGOS%20GR%20A5_Diatirisi_Tehnikos%2096sel_Small_WEB.pdf].
- Clive L. Spach (2015), "The future post growth society", *Development and Change*, 46 (2) [2015], 366-380.
- Στέργιος Σπανάκης (1969), *Μνημεῖα τῆς Κρητικῆς Ἱστορίας*, τ. V, Ηράκλειο.
- Στέργιος Σπανάκης (1991), *Πόλεις και χωριά της Κρήτης στο πέρασμα των αιώνων*, τ. 1, Ηράκλειο.
- Νικόλαος Σταυράκης (1890), *Στατιστική τοῦ πληθυσμοῦ τῆς Κρήτης μετὰ διαφόρων γεωγραφικῶν, ἱστορικῶν, ἀρχαιολογικῶν ἐκκλησιαστικῶν κτλ. εἰδήσεων περὶ τῆς νήσου*, Ἀθήνησι.
- Νικόλαος Σταυρινίδης (1955), «Συμβολή εἰς τὴν ἱστορίαν τῶν Σφακιῶν (1645-1770)», *Κρητικά Χρονικά*, τ. Θ (1955), 213-333.
- Γιάννης Ταμτάκος (2003), *Αναμνήσεις μιας ζωής στο επαναστατικό κίνημα*, Θεσσαλονίκη.
- Ευανθία Τέγου (επιμ.) (2018), *Η Γαύδος και τα Μνημεῖα της*, Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού, Εφορεία Αρχαιοτήτων Χανίων – Περιφέρεια Κρήτης [<https://gavdos.gr/archeologikoi-choroi/>].
- Efthimis Theou, Katerina Kopaka (2019), "Gavdos: The House'. A theatre/archaeology narrative and pieces of knowledge of diachronic home life", *Heritage*, 2 (2) [2019], Special Issue *On Provenance of Knowledge and Documentation: Select Papers from "CIDOC 2018"*, 1286-1299 [<https://www.mdpi.com/2571-9408/2/2/83> 7].

Στάβρος Τσακίρης (1934), *Μέρες και νύχτες στη Γάβδο*, Αθήνα.

Ιωάννης Τσίβης (1967), «Η Γαῦδος», *Κρητική Έστία*, τ. 168 (1967), 92-97.

Νικόλαος Τωμαδάκης (1930), «Συμβολή εἰς τὰς τοπωνυμίας τῆς Σελίνου», *Κρητικά*, I (1930), 25-31.

Giacomo Fadelli (2019), "L'esplorazione dell'isola di Gavdos di Antonio Maria Colini e Doro Levi (1925)", *ASAtene*, 97 (2019), 347-378.

Τάκης Φίτσιος (1933), «Στη Γαῦδο, στο νησί του θανάτου», *Ριζοσπάστης* (25/07/1933), 16-21, Αθήνα.

John Vourdoubas, Theocharis Tsoutsos, Antonios Pitaridakis, Charalampos Litos (2010), "Gavdos island: Green island using renewable energy sources", *Conference Paper* [<https://www.researchgate.net/publication/263357405> (19/2/2016)].

Γιάννης Χριστοδουλάκος, Γεωργία Μοσχόβη, Κατερίνα Κόπακα, Παρασκευή Δροσινού (2001), «Λαξευτά πατητήρια στη Γαῦδο», *Πεπραγμένα Η΄ Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου* (Ηράκλειο 1996), A1, Ηράκλειο, 557-580.